

ІСНУВАННЯ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ ЯК ФАКТОРУ ПОРУШЕННЯ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

PROTECTION OF CONSTITUTIONAL (FUNDAMENTAL) HUMAN RIGHTS FROM THE PHENOMENON OF LEGAL NIHILISM. INTERNATIONAL LEGAL ANALYSIS

Повалена М.В., к.ю.н.,

доцент кафедри адміністративного та інформаційного права

Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»,

доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права

Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції

Львівського державного університету внутрішніх справ

Здреник І.В., к.ю.н.,

доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права

Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції

Львівського державного університету внутрішніх справ

Мельник Н.В., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права

Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції

Львівського державного університету внутрішніх справ

Розбудова України як правової та демократичної держави неможлива без подолання правового нігілізму населення. Позбутися цього явища можна завдяки підвищенню правової культури і правосвідомості громадян. Актуальність цієї теми спонукає дослідити явище правового нігілізму та знайти способи боротьби з ним задля розвитку України як правової та демократичної держави і забезпечити захист прав людини. Метою цього дослідження є проведення комплексного аналізу причин виникнення правового нігілізму для його викорінення із правового життя України.

Результатами дослідження слід зазначити визначення основних понять і термінів; з'ясування рівня правового нігілізму населення України та дослідження історії становлення цього явища; проведення комплексного аналізу причин виникнення й існування правового нігілізму; встановлення рівня та причини існування правового нігілізму серед працівників правоохоронних органів; з'ясування негативних сторін правового нігілізму, зокрема у сфері захисту прав людини; аналіз впливу правової освіти на процес викорінення недовіри та зневаги до права; дослідження явища правового нігілізму в умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну. Також проаналізовано міжнародні дослідження і рекомендації щодо боротьби з правовим нігілізмом; вироблено механізми, які потрібно виконати для подолання правового нігілізму в державі.

Для подолання явища правового нігілізму в Україні запропоновано – удосконалювати нормативно-правову базу, підвищувати правову культуру та правову освіту серед населення, проводити профілактичну роботу щодо перешкоджання та попередження вчинення правопорушень, забезпечувати правопорядок та законність у державі, боротися з корупцією, починаючи із внесення змін до законодавства, переймати досвід розвинутих країн світу щодо подолання корупції; підвищувати роль населення у процесі ухвалення рішень. Також, вбачається за доцільне в подальших дослідженнях приділити більш детальну увагу правовій освіті населення, запровадженню реформ, які сприятимуть подоланню правового нігілізму, а також підвищать довіру до органів державної влади.

Ключові слова: правова культура, правосвідомість, закон, правоохоронні органи, нігілізм.

The development of Ukraine as a legal and democratic state requires the entire population of Ukraine and state bodies to overcome the problems that arise before the state, in particular, to increase legal culture and legal awareness by overcoming the phenomenon of legal nihilism in the country. The relevance of this topic creates the need to conduct a study of the phenomenon of legal nihilism and develop ways to combat it for the sake of the development of Ukraine as a legal and democratic state, as well as the provision and protection of human rights. The purpose of this study is to carry out a comprehensive analysis of the causes of legal nihilism in order to eradicate it from the legal life of Ukraine.

The results of the study are the definition of basic concepts and terms; clarifying the level of legal nihilism in Ukraine and researching the history of its formation; carrying out a comprehensive analysis of the causes of the emergence and existence of legal nihilism; establishing the level and reasons for the existence of legal nihilism among law enforcement officers; clarification of the negative aspects of the existence of legal nihilism, in particular in the field of human rights protection; analysis of the impact of legal education on the process of eradicating the phenomenon of mistrust and contempt for the law; study of the phenomenon of legal nihilism in the conditions of war; international studies and recommendations on combating legal nihilism were clarified and analyzed; developed a number of mechanisms that need to be implemented in order to overcome legal nihilism in the country.

In order to overcome the phenomenon of legal nihilism in Ukraine, it is proposed to improve the regulatory and legal framework, increase legal culture and legal education among the population, carry out preventive work to prevent and prevent the commission of offenses, ensure law and order and legality in the state, fight corruption, starting with amendments to legislation, adopt the experience of the developed countries of the world in overcoming corruption; increase the role of the population in the decision-making process. Also, it is proposed to pay more detailed attention to the legal education of the population in further studies, to the implementation of a number of reforms in the country that will contribute to overcoming the phenomenon of legal nihilism, as well as to increasing trust in state authorities.

Key words: legal culture; legal awareness; law; police; nihilism.

Французький просвітник Поль-Анрі Гольбах вважав, що люди мають бути впевнені в тому, що закони створені для них, а не вони для законів [1]. Справді, у багатьох державах світу, зокрема й в Україні, люди вважають право та закон не механізмами захисту власних свобод та інтересів, а владно-державницьким волевиявленням. Правова система є однією з найконсервативніших сфер суспільної діяльності [2].

Деякі науковці вважають, що правосвідомість і правова культура українського народу, з одного боку, у порівнянні із західними державами є недостатньо розвинутою, а з іншого боку, характеризується тим, що базується на двох протилежностях – нігілізмі та правовому ідеалізмі.

Розвиток України та підвищення її правового рівня дослідники пов'язують із правосвідомістю населення

та подоланням правового нігілізму. Підвищення правової культури населення є одним із важливих завдань, які необхідно вирішити [3].

Серед підвалин, на яких базується демократична та правова держава, варто виокремити повагу до встановлених і прийнятих загальноцивілізаційних цінностей, серед яких – законні права, інтереси та свободи людини. Дуже часто правовий нігілізм призводить до нехтування цими цінностей, створює в суспільстві відчуття відсутності дієвості закону та справедливості [4]. Метою правового нігілізму є відверта недооцінка особистої та соціальної цінності права.

Незнання людиною своїх конституційних прав та обов'язків призводить до того, що вона в певній ситуації не розуміє, як поводитися та не може повною мірою захистити свої права від свавільних дій інших осіб.

Цінність права проявляється та залежить від інших цінностей, загальноприйнятних для суспільства, а саме: моральних, культурних, політичних, соціальних, цінностей, спрямованих на захист прав людини та утвердження принципу верховенства права, а тому наявність правового нігілізму спричиняє негативний вплив на них.

У Конституції України закріплено положення, відповідно до якого Україна є незалежною, суверенною, демократичною, соціальною та правовою державою [5]. Тобто це означає, що головну роль у ній відіграють закони, правопорядок, повага до прав людини, принципи верховенства права, а також дотримання населенням України й іншими суб'єктами приписів права. Одним із основних чинників, які перешкоджають реалізації вищевказаних положень Конституції, є наявність в Україні правового нігілізму. У державі на рівень правового нігілізму серед населення впливає рівень життя, економічні, культурні, політичні, соціальні та інші фактори. Одним із основних завдань України є боротьба із правовим нігілізмом, особливо в умовах воєнних дій.

Метою цього дослідження є проведення комплексного аналізу феномена правового нігілізму та встановлення причин і вироблення механізмів боротьби з ним для захисту основоположних прав людини.

Серед основних завдань цієї статті варто виокремити: визначення й охарактеризування основних понять і термінів; встановлення основних причин виникнення правового нігілізму; з'ясування рівня впливу правового нігілізму на захист прав людини; дослідження рівня правового нігілізму у правоохоронних органах; вироблення механізмів та способів подолання правового нігілізму.

Витоки правового нігілізму в Україні простежуються ще за часів існування російської імперії та Радянського Союзу, коли панувало зневажливе ставлення до прав та свобод людини. Тож у свідомості населення тривалий час закладалася думка про те, що закони в державі не діють, а все можна вирішити за допомогою хабаря. Після розпаду СРСР населенню України у спадок залишилася деформація правосвідомості у вигляді правового нігілізму, з яким держава бореться всі роки своєї незалежності.

Термін «нігілізм» походить від латинського слова «nihil», під яким розуміють «ніщо» [6]. Основними ознаками нігілізму є критика та заперечення будь-яких сформованих цінностей і принципів у суспільстві, безкомпромісність заперечення; руйнування усталених правил, цінностей і традицій. Також правовий нігілізм можна визначити як невизнання права і суспільної цінності, прояв недовіри та негативного ставлення до закону та права, а також протиставлення праву інших сфер соціального життя. Правовий нігілізм заперечує існування права для нормального функціонування суспільства і загрожує подальшому ефективному існуванню суспільства. Отже, під поняттям «правовий нігілізм» необхідно розуміти явище, яке відкидає цінність права та пропагує і культивує негативне ставлення до нього.

Правовий нігілізм як явище, небезпечне для існування правової держави, є суттєвим механізмом зневіри у справедливості та впливає на зниження рівня правової свідомості населення. Хлонь О. зазначала, що правовий нігілізм є одним із найдеструктивніших соціальних утворень, яке під час глобальних перетворень та розбалансованості системи цінностей дуже швидко проникає в усі сфери діяльності людини, має значний руйнівний потенціал і детермінує низку негативних процесів, поглиблюючи кризове становище [7]. На сьогодні можна виокремити три види правового нігілізму, які існують в Україні:

- соціологічний, який виражається, коли нинішній правопорядок у державі є недієвим, несправедливим та неправильним;

- легістський, який проявляється, коли виникає негативне ставлення до законодавства, а також під час прояву протиправної поведінки;

- класичний, який проявляється, коли свобода та рівність учасників спільноти не сприймаються як базові цінності.

Правовий нігілізм не виникає сам по собі. Появі цього явища сприяють певні чинники та передумови, серед яких можна виокремити:

- недосконалість законодавчої бази;

- низький рівень правової культури та правової освіти серед населення;

- кризовий стан у державі, зумовлений певними чинниками та подіями, а саме: воєнними діями на території України, економічним та політичним становищем, низьким професійним рівнем посадових осіб органів державної влади тощо;

- наступність правових нігілістичних традицій, які формувалися протягом багатьох років;

- нівелювання поняття «законний» у суспільстві [3].

Правовий нігілізм проявляється при низькому рівні правової культури та правосвідомості; він є своєрідним антиподом правової культури. Під правовою культурою потрібно розуміти сприйняття права та повагу до нього, дотримання приписів закону, а також виконання положень законодавчих актів. Можна впевнено зазначити, що із зменшенням правової культури в державі відбувається підвищення рівня правового нігілізму. Особа, якій притаманний правовий нігілізм та яка його пропагує, сприймає право як заборону і не вважає його регулятором суспільних відносин та інструментом захисту інтересів людини [3]. Також варто наголосити, що така особа швидше та легше вирішить вчинити протиправне діяння, оскільки вона нехтує приписами права і закону та зневажає їх.

Мелех Л. вважала, що однією із причин правового нігілізму є нестабільність національного законодавства, часті його зміни, невміння спрогнозувати наслідки внесення таких змін, а також майже повністю відсутня кваліфікована експертна оцінка щодо правових актів, які ухвалюються та до яких вносяться зміни [8].

Наявність у державі правового нігілізму позначається на безпеці життєдіяльності населення та знижує її рейтинг на міжнародній арені. Також високий рівень правового нігілізму може призвести до загострення криміногенної ситуації та збільшити кількість злочинів. Варто наголосити, що існування явища правового нігілізму негативно впливає на формування європейських цінностей в Україні та підтримання євроінтеграційного курсу. Протягом багатьох років Україна прагне стати рівноправним членом Європейського Союзу, докладаючи для цього чимало зусиль. Подолавши непростий шлях, 23 червня 2022 року наша держава офіційно отримала статус країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу. Відповідний статус вимагає від народу України та державних органів проведення реформ, а існування в державі явища правового нігілізму, відповідно до якого право зневажається, не має авторитету і не вважається регулятором суспільних

відносин, знижує ймовірність набуття Україною повноправного членства у Європейському Союзі.

У період бурхливих суспільних трансформацій відбувається стрімке зростання кількості тих, хто має намір реалізувати належні їм права, а також отримати ефективні механізми захисту відповідних прав [9]. Найпоширенішою формою існування правового нігілізму є порушення прав людини, здебільшого основоположних прав людини, які забезпечують їй гідний рівень життя. Існування правового нігілізму в державі негативно впливає на процес дотримання та захисту прав людини. Порушення деяких основоположних прав людини, наприклад, таких як право на свободу, честь, гідність, право на життя, на власність чи безпеку, і відповідно неналежний механізм їх захисту підриває віру населення в силу закону та здатність державних органів адекватно й ефективно реагувати на таке порушення. Варто зазначити, що ефективний та належний захист прав і свобод людини неможливий без підвищення рівня правосвідомості та правової культури населення, а також без подолання явища правового нігілізму в державі [10]. З метою подолання явища правового нігілізму у сфері захисту прав людини необхідним є підвищення правової свідомості та правової освіти також у працівників правоохоронних органів, до повноважень яких безпосередньо належить забезпечення і захист прав людини.

Досліджуючи правовий нігілізм у правоохоронних органах, варто зазначити, що під поняттям «правоохоронні органи» необхідно розуміти державні органи, які відповідно до законодавства України наділені повноваженнями в галузі контролю за додержанням законодавства в певній галузі права, а також на яких покладено функції забезпечення правопорядку та захисту прав людини [11]. Правовий нігілізм у правоохоронних органах проявляється в тому, що деякі працівники під час виконання своїх повноважень здебільшого керуються не законами, а позицією та вказівками керівництва. Діяльність правоохоронних органів, зокрема поліції, зумовлена та спрямована насамперед на зміцнення законності в державі та захисту прав людини, оскільки будь-яке із повноважень поліції пов'язане із забезпеченням та гарантуванням прав людини. Реальне забезпечення та захист прав людини правоохоронними органами створює умови для боротьби із явищем правового нігілізму.

Якщо досліджувати судову практику щодо порушення працівниками правоохоронних органів законодавства під час виконання ними своїх повноважень, то можна простежити закономірність, яка свідчить про те, що порушення законодавства відповідними працівниками зумовлене не стільки його незнанням, а більше неповагою до права і відчуттям безкарності та байдужості. У питанні викорінювання правового нігілізму серед працівників правоохоронних органів варто зазначити, що необхідним є постійний професійний розвиток працівників правоохоронних органів. Також важливим є реформування нормативно-правової бази, яка регламентує діяльність правоохоронних органів, оскільки недосконала та неефективна законодавча основа діяльності відповідних органів призводить до нівелювання «сили закону», що також викликає недовіру населення до правоохоронних органів та виконання повноважень уповноваженими особами правоохоронних органів всупереч законодавству.

Варто наголосити, що на рівень правового нігілізму в Україні впливають різні події, серед яких можна виокремити Революцію Гідності, євроінтеграційний курс України, повномасштабне вторгнення РФ в Україну. З одного боку, всі ці події сприяють підвищенню правосвідомості населення, а з іншого боку, певною мірою показують недовіру не лише національного законодавства, а й міжнародного, що особливо стало помітно під час повномасштабного вторгнення РФ на території України. Якщо аналізувати явище правового нігілізму, потрібно згадати

і про міжнародне право та його значення в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну [12]. Варто зазначити, що чимала кількість механізмів та міжнародних організацій, створених після Другої світової війни для попередження та недопущення порушень прав людини, підтримання миру, безпеки і стабільності у світі, після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року показали свою недовіру. Тобто можна стверджувати, що міжнародне право декларативно зобов'язує країни до певних дій, проте не повністю регулює та встановлює відповідальність за порушення міжнародних норм та зобов'язань, що особливо простежується в реаліях сьогодення. Наприклад такий орган, як Рада Безпеки ООН, не в може вплинути на припинення воєнних дій на території України, що водночас показує недовіру міжнародного права. Це також призводить до розчарування й недовіри до всієї системи міжнародного права та міжнародних механізмів захисту прав людини.

Для подолання явища правового нігілізму в Україні необхідно:

- удосконалити нормативно-правову базу, оскільки деякі правові акти не відповідають реаліям сьогодення;
- підвищувати правову культуру та правову освіту серед населення, оскільки незнання прав та обов'язків неможливіше самосійний захист своїх прав і призводить до порушення прав людини; цього можна досягти за допомогою проведення різноманітних освітніх заходів чи розвитку правової освіти в навчальних закладах;
- проводити профілактичну роботу щодо перешкоджання та попередження вчинення правопорушень;
- забезпечувати правопорядок та законність у державі, підвищуючи професіоналізм правоохоронних органів та удосконалюючи відповідальність за вчинення правопорушень;
- боротися з корупцією, починаючи із внесення змін до законодавства, переймати досвід розвинутих країн світу щодо подолання корупції;
- підвищувати роль населення у процесі ухвалення рішень, а саме залучати їх до процесу обговорення чи розв'язання певних проблем або до процесу ухвалення правових актів.

Тож у питанні подолання правового нігілізму особливу увагу слід приділити саме правовій освіті населення, оскільки люди є основою розвитку будь-якої держави [6]. Якісна правова освіта сприятиме підвищенню правової культури та правосвідомості населення й боротьбі із правовим нігілізмом. Також ефективна правова освіта зробить вагомий внесок у розбудову України як правової та демократичної держави. Не виникає жодного сумніву щодо необхідності проведення в навчальних закладах обов'язкових лекцій з основ права.

Для боротьби з правовим нігілізмом важливим є повернення довіри до права, оскільки довіра виступає цінністю, на якій будуються відносини як у межах держави, так і поза нею [13]. Також необхідним є повернення довіри до державних органів, оскільки високий рівень довіри допомагає проводити дієві реформи та розвивати Україну як демократичну і правову державу. Найвищий рівень довіри до державних органів та її підтримка розпочалися із початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну.

Визначальним моментом подолання правового нігілізму є боротьба з корупцією. Україна протягом багатьох років вважається однією із корумпованих держав світу (116 місце з 180 держав згідно з Індексом сприйняття корупції-2022) (CORRUPTION PERCEPTIONS INDEX-2022) [14]. Необґрунтовані рішення органів державної влади, створення перешкод для застосування закону, неадекватне ставлення до різних верств населення змушують людей вчиняти неправомірні діяння, зокрема й корупційні. Корупція є хворобою суспільства, яка породжує явище правового нігілізму і з яким потрібно боротися заради бла-

гополуччя населення. Також необхідним кроком для подолання правового нігілізму є здійснення низки реформ. Зокрема важливими реформами є ті, які направлені на гарантування та захист прав людини й утвердження законності в діях посадових осіб державних органів. Слід наголосити також і на підвищенні ролі й авторитету органів державної влади в суспільстві. Тож органи державної влади мають бути взірцем дотримання законодавства у державі.

Варто також проаналізувати праці міжнародних дослідників щодо подолання явища правового нігілізму. Німецькі дослідники С. Юль та Д. Гілперт зазначали, що на оцінку людьми дій державних органів та держави безпосередньо впливає рівень прозорості [15]. Тож за результатами проведеного ними дослідження встановлено, що недовіра до права як складова правового нігілізму проявляється через непрозорі ухвалення рішень державними органами. А тому необхідно зробити процес ухвалення рішень більш наближеним до людей.

Турсунов Л. вважав, що для подолання правового нігілізму потрібна популяризація правосвідомості; удосконалення суспільної культури (не лише загальної, а й правової); вдосконалення чинного законодавства; профілактика правопорушень; правова освіта; зміцнення державної дисципліни, норм права і законності; забезпечення свобод і прав людини; повага до особистості; правові реформи; підготовка висококваліфікованих юристів та ін. [16].

Якщо досліджувати наявність правового нігілізму у світі, зокрема у державах Європи, то варто зазначити, що населення європейських держав дотримується законодавства, намагаючись ефективно та правильно вико-

нувати приписи права. Мешканці Європи опираються на формулу «із сильним почуттям обов'язку», тобто вони дотримуються та виконують приписи права не тому, що бояться відповідальності чи покарання, а тому що це закон і усталені правила поведінки, яких мають дотримуватися усі громадяни [17]. Однією з таких держав є Німеччина. Повага до закону у Європі показує цінність права, що зумовлює законослухняну поведінку населення та низький рівень злочинності.

На сучасному етапі розвитку України відбувається динамічна трансформація українського суспільства та державності, розуміння своєї унікальності, національної ідентичності, цінності, а також необхідності розвитку України як правової та демократичної держави.

Суть правового нігілізму в Україні зводиться до недовіри до права і невизнання його цінності, а також у неформованості належної правосвідомості й правової культури в державі. Існування правового нігілізму є вагомою перешкодою на шляху до утвердження та розвитку України як правової і демократичної держави. Наявність правового нігілізму в державі зумовлена багатьма чинниками, серед яких і низький рівень правової освіти населення, високий рівень корупції, недовіра громадськості до державних органів.

Подолання явища правового нігілізму вимагає від суспільства чималих зусиль. Серед дій, які потрібно здійснити для подолання правового нігілізму, можна виокремити: підвищення правової освіти населення; реформування сфер діяльності суспільства; удосконалення нормативно-правової бази; подолання корупції; забезпечення правопорядку; підвищення авторитету органів державної влади тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Thierry Paul Henri. The System of Nature. *Theophania Publishing*, 1770. 496 p. URL: <https://www.amazon.com/System-Nature-Paul-Henri-Thierry/dp/1926842790>
2. Паризький І. Загальна теорія права майбутнього: визначення, інноваційний потенціал. *Економіка та право майбутнього*. № 1 (3). 2021. С. 25–32. URL: <https://doi.org/10.57125/FEL.2021.09.25.03>
3. Резворович К. Правовий нігілізм в Україні: сутність, причини та шляхи подолання. Дніпро. 2022. С. 163–179. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/223/5973/12492-1>
4. Ткаля О., Зуева А. Правовий нігілізм як фактор впливу на національну безпеку держави. Розділ «Теорія держави і права». *Підприємництво, господарство і право*. № 5. 2019. С. 219–223. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/5/41.pdf>
5. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. № 30. 1996. С. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
6. Пильгун Н. Правовий нігілізм у сучасній Україні: поняття, причини та методи подолання. *Юридичний вісник*. № 3 (56). 2020. С. 67–73. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/45733/1/11.pdf>
7. Хлонь О. Попередження правового нігілізму як чинник формування правосвідомої поведінки. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. № 6 (99). 2020. С. 204–216. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1188073.pdf>
8. Мелех Л. Правовий нігілізм як інваріант української правосвідомості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. № 4. 2012. С. 48–55. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/21571/1/%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D1%85.pdf>
9. Melnychenko N. Claim and its modern modifications: definitions of the future. *Futurity Economics&Law*. №1 (1). 2021. P. 4–11. URL: <https://doi.org/10.57125/FEL.2021.03.25.1>
10. Куксенко І. Правовий нігілізм як одна з перешкод європейської інтеграції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. № 35. Т. 1. 2018. С. 28–31. URL: http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc35/part_1/9.pdf
11. Марковський В. Поліцейська деонтологія : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2020. С. 316. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3515>
12. Тарнавський О. Нігілізм міжнародного права в умовах українсько-російської війни. *Вокс Україна*. 2016. URL: <https://voxukraine.org/nihilism-mizhnarodnogo-prava-v-umovah-rosiisko-ukrainskoi-vijny-ua/>
13. Рогова О. Феномен відродження довіри до права в умовах війни. Харківський національний економічний університет імені Симеона Кузнеця. IV Міжнародна науково-практична конференція "SCIENCE AND INNOVATION OF MODERN WORLD", 21–23.12.2022. Лондон, Великобританія. Архів. С. 10. URL: <https://sci-conf.com.ua/iv-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-science-and-innovation-of-modern-world-21-23-12-2022-london-velikobritaniya-arhiv/>
14. CORRUPTION PERCEPTIONS INDEX-2022. Transparency International. Transparency International Ukraine. 2022. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/en/>
15. Juhl S., Hilpert D. Wheeling and dealing behind closed doors: estimating the causal effect of transparency on policy evaluations using a survey experiment. *PSRM Cambridge*. № 9. 2021. P. 36–52. URL: <https://madoc.bib.uni-mannheim.de/50375/1/>
16. Tursunov Lochin Erkinovich. Philosophical Problems of Eradicating Legal Nihilism Among Youth in the Context of Civil Society Development. *Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences*. № 7. 2022. P. 94–96. URL: <https://geniusjournals.org/index.php/ejhss/article/view/1133>
17. Akhmetov A. Legal Nihilism Eradication Through the Development of Legal Culture in Kazakhstan. *Middle-East Journal of Scientific Research*. № 12 (10). 2012. P. 1435–1439. URL: [https://www.idosi.org/mejsr/mejsr12\(10\)12/20.pdf](https://www.idosi.org/mejsr/mejsr12(10)12/20.pdf)